

СЫЛТЫСЧЫҚ

Звёздочка

*Сборник небольших текстов
на тофаларском языке*

Составитель
В. И. Рассадин

Содержание

СССР – бистің төрәән өөбүс	5
СССР Конституциясы	–
Бистің Чер-Суувус	–
Чер-Суғ – Иьһе	–
Миин абам һиләәмә біле чытыйыдыры	6
Юрий Алексеевич Гагарин – эң буруңғу советский космонавт	–
Сылтыс календари	–
Владимир Ильич Ленин	7
Ленин төрәән һүнү	–
Владимир Ильич уруғ шаанда	–
Ленин һамзылы	–
Бірәәшкии Май	8
9 Май – Победа һүнү	–
Чаьһығлығ даш	–
Марат Казей	9
Маруся	–
Аьһам	10
Чыл һиресі	11
һире	–
Қаьһин бо болдыры?	–
Час	12
Тайға ээсі	–

Шолбан-оол	12
Қандығ чұьсүннэр бар болыр?	13
Баһнай чул? – Эккі чул?	14
Баһнай чул? – Эккі чул?	–
Коля	–
Аалдаарда	–
Бичии оол	15
Иһни эш	–
Яблоня	–
Бусқан стүүл	16
Дачы біле қысчық	–
Баһнай қылғаны	–
Қоллар чүге һеректігіл?	17
Көрдүң эрсе, қаньчааңаш эйттырадыры сен?	–
Қусқун біле саасқан	–
Қас	–
Лев біле мырнезшқа	18
Аннардан ынрай сооттар	19
һодан	–
Мойнала	–
һөөшкэ біле таққыняқ	–
Зоопаркада аңнарны эмнәәрі	20
һымысқалар	–
Арығ өөредіі	–
Өъске-өъске улустун улегерлері	22
Үш аһалышқы <i>тоъфа үлегер</i>	–

Бориика біле бостар <i>тоьфа үлегер</i>	22
Тоорғу біле улуғ-аң <i>тоьфа үлегер</i>	23
Һөөрүк біле иресаң <i>тоьфа үлегер</i>	—
Эр өьшкү біле иресаң <i>чооду үлегер</i>	—
Мырнеэшқа біле иби <i>якут үлегер</i>	—
Ирезаң — ибилерші <i>чукча үлегер</i>	—
Һоданнар ділгині қаньчап қорһудувытқаннар <i>орус үлегер</i>	24
Шыбар таққыняқ <i>орус үлегер</i>	—
Төдүсүндэн чү эккі? <i>орус үлегер</i>	25
Қат біле һүн <i>орус үлегер</i>	—
Һүн біле челәәш <i>орус үлегер</i>	—

СССР – бистиң төрөөн өөбүүс

СССР Конституциясы

Октябрьның 7-шкиисиндэ – СССР Конституциясының улуғ-һүнү. СССР Конституциясы – бистиң хаанывыстың эң улуғ һуулысы. Бо һуули биле бистэр Чер-Суувуста черлеп чыътыры бис.

Төдү кишилер иштэнир, өөренир, дыштаныр праволуғ.

Улуғ кишилер бистиң хаанывыстың баъшқарар черин улғаар праволуғ. Чаа һиресиндэ киши саны Чер-Суун қаълһалаар истиғ. Советский хаанывыста төдү сөөктүғ улустар эптиге черлеидірілер.

Бистиң Чер-Суувус

Бистиң Чер-Суувус оода улуғ. Бірээ чарыында түн болу бээрдэ, өъске чарыында даң аътқаш, һүн үнэдірі. Эльдэмей гоорыттар, дэреэмнэлер, ааллар, бедік дағлар, тайғалар, шөллер бар. Быъсаақ далайлар та бар, һөллер, һемнэр. Совет черінің кишелері няа гоорыттар, заводтар, оруқтарны чаъсап турулар. Чер аълтында нефть, газ дэмир чү туъфадырылар.

Бистиң черивистэ өъске-өъске сөөктүғ улустар бірікшіп қаъты черлеп, иштэнип турулар. Оларың төдү бірээ өғ иьшти дэғ.

Чер-Суғ – Иъһе

Каньчааңаш бис Чер-Суувусту иъһевис дэп адээдыры бис? Иъһе чылачы Чер-Суувус бистэрні бодының һилээмэси биле немгерер, суу биле суғарар, дылыңа өөрөдир, эльдэмей өштүғлердэн қаълһалап қамнаар. Ыньчааңаш ону иъһе дэп адаар бис.

Дэлеһейдэ көъфей эльдэмей черлер бар. Ыньчалса та кишинің нюңус ла иъһе бар, нюңус ла Чер-Суу бар!

К. Ушинскийнің биле

Миин абам һиләәмә биле чытыһыдыры

Детсаатка иһни няа уруғ келген – Валера биле Саша. Оларыңны абалары чедіп һалған.

Валера эйттырадыры Сашадан:

– Сиин абан қайда иштәндірі?

– Сен билип шыдавас сен шәәң? – дәп қаһһяды Саша. – Оң эм бле чытывейндыры шәәң? Миим абам эмші. А сиин абаң қайда иштәндірі?

– Сен билбәән сен шәәң? Абам һиләәмә биле чытыһыдыры иһөн! – дәән Валера.

– Оң һиләәмә туьтар өғдә иштәндірі. Абам – һиләәмә туьтуғшу. Оң кишилерни немгерер. һиләәмә чоққа қум та черлевес.

– Эм чоққа быһсаақ? – эйттырды Саша.

– Эм чоққа быһсаақ! – дәән Валера.

В. Сухомлинскийниң биле

Юрий Алексеевич Гагарин – эң буруңғу советский космонавт

Апрельның 12-шкиисиндә – Космонавтика һүнү. Бо һүндә 1961-шкии чылда Юрий Алексеевич Гагарин төдү дәлеһейниң кишилериндән эң бурун космоска уьшқан.

Космонавт космоска уһяр дәәш, өһске-өһске кишилер иштәндірілер: инженерлер, конструкторлар, учёныйлар, эмшілер. Унун ыңғай элдәмей ишчилер улуғ ичин немеп қағдылар. Оларың дәмир рудасын қазар, рудадан дәмир эргизер, ракета чү чаһсаар болыр. Төдү советский улустар космонавттарға дузалаар болыр.

Сылтыс календари

Бистің черивистә сылтыс календари бар болы берген. Бо календарьның страница саны – космоска уһяашқын. Онуң буруңғу страница 1961-шкии чылның апрель айының 12-шкиисиндә аһилған болған. Ол һүндүс титім космонавт Юрий Гагарин черивисті қаавытқан, космос корабли биле сылтыстар уун уһя берген.

Бирәә чыл болғаш, 1962-шкии чылның август айының 6-шкиисында сылтыс календариниң иһнишкии страницасын быһсаақ титім космонавт Герман Титов аһя берген.

Үчүшкүү, дөртүшкүү страницасын сылтыс календариңа Андриян Николаев биле Павел Попович қуйулғалап берген.

Ольшаңғы календарида эьрткен һүн саны бле страницалар бичелеп чорулар. Ыньуаарда сылтыс календаринда страницалар көһфүдәп чорулар.

Бистәр сылтыс календаривыс биле йөһһоорһап туру бис.

Ю. Яковлевның биле

Владимир Ильич Ленин

— **А** чам, бо кишидэн ыңғай сооданып бернэм!
— Билир сен бе, кумул бо?

— Билир мен! Бо — Владимир Ильич Ленин!

— Ам дыңна! Ленин — бистің Черивистің төдү ишчі улустарының баьшқарығысы, өөредігішісі, эчи. Ленин сақтып турған: төдү иштэніп туру улустар эккіді черлеп турсуннар, төдү уруғлар өөреніп турсуннар. «Өөреніп, өөреніп, өөреніп истіғ бис!» — дэп оң һүнү соодап турған.

Ленин төрээн һүнү

А прельның 22-скиисіндэ — Владимир Ильич Ленин төрээн һүнү. Ленин өөредіинше ишчі улустар революцияны қылывытқан. Ол соң советский һаанын турғусқан. Ленин төдү наьсыны туьрһусунда төдү улустарывыс чоллуг болсун дээш тулушқан иик. Ишчі кишилернің черлиин эккі қылыр дуралығ болған иик. Өьске-өьске сөөктүғ улустар дэң праволуғ, эштэр аайынша черләэр истіғ дэп өөредіп чыьтқан иик.

Бистэр ам Ленин чаьһыын долдырар дээш төдүсүн қылып чыьтыры бис.

Владимир Ильич уруғ шаанда

Владимир Ильич тоьһос чыллығ шаанда гимназияға өөреніп дэп кірген. Оода беьрт өөреніғші болған иик. Гимназиясын ақ-мөңгүн медаллығ доосқан. Ленин оода сағыштығ, чааш уруғ болған иик. һінеэк санаарын оода эккісініп чыьтқан иик. Ындығ қылық оңға уроогун өөреніріңге дуза болған иик. Боду бле бодун қолуңға туьтқан, һиресін қамнап чыьтқан иик.

Н. Крупскаяның біле

Ленин һамзылы

Ильич Разлив аттығ чердэ чеьштынып, чаьтыр-өғдэ черлеп чыьтқан. Оң біле қаьты бір ишчінің оғлу, он үш чыллығ Коля черлеп чыьтқан.

Коля Ленинге от одап, шей һейндырып немешкен. Мунун баьшқа оң Ленинні өштүғлердэн қамнап чыьтқан. Ырақта бір кум көстү берсе, Коля олуқ һек чылачы эьтэ бээр болған. Ыньчаарда Ленин литоовкэ азы граабли алғаш, чазаа барғаш, иштэніп үнэр. Бодунуң кишилері болса, Коля қызыл төштүғ һамзыл чылачы сығырған болы бээр. Ыньчаарда Ленин эштэриңе уьтуру талачы бээр болған.

Коляның ачасы қаққырып, оғлун Ленин һамзылы дэп адаан. Коля қызыл галстукты бағлап чоруваан. Ол шағда пионерлер чоқ болған иик. Ол һамзыл қызыл төштүғ болған. Ол туш қуду Ленин һамзылын баьшқыы пионер дэп адаар болған.

К. Паустовскийның біле

Бірээшкии Май

Майның бірээшкиисі – төдү Дэлеһейнің ишчи кишилерінің улуғ-һүнү. Бо һүндэ төдү улус таъштыға демонстрацияға үнэр, безин уруғлар. Оларың флагтар, шарлар, горннар, ақаштар туытуп чорулар. Төдү улус площадьға баар. Ында Владимир Ильич Лениннің памятнигы туру. Площадьта туру төдү кишилер дыңнээдыры:

- Наъсында турсун бистің Чер-Суувус!
- Наъсында бар болсун Коммунист партиявыс!
- Наъсында черлеп турсун бистің советский улусувус!

9 Май – Победа һүнү

Тоһозышкии майда чыл саны бис Победа һүнүн улуғ-һүннээр бис. Бо һүндэ 1945-шкии чылда Улуғ Отечественный Чаа доозылған. Бистің армиявыс фашистарны баъсып қаған.

Победа һүнүндэ Москваға, Улуғ театр һииндаакии площадьға чаалашқан кишилер чығып келір болдуру. Нямды кишилер эштері біле көрүштүрү, нямды чаада чийткен, улусту, қан-төрөөнін ділеп чору. Ында кишилер көрүшкеш, көффей өөрүдірілер, ығлээдырылар.

- Қаһин та болбасын чаа! – дічир советский улусувус.

Чаһығылығ даш

Болған на аалда чаһығылығ даштар турулар. Кумға оңнар турғузулған? Чү душ қуду? Ында кумнарның ады шолазы шыйығылығ?

Мону дыңна, утпа!

Ол һерек оода үрдэ болбаан. Сеңэ лэ үрдэ, қорһуньчуғ үрдэ һерек. Ол һиредэ сиң қырған-ачаң біле қырған-абаң ниит болғаннар, уруғлар. Оларың чаашқа черләәннэр. Оларыңның аталары эккіді эптиге иштэніп черләәннэр. Ынчаарда ачыньчақ өштүғлер, фашистар, бистің Чер-Суувусқа чаалачып келіткеннэр. Оларың аалларывысты, гоородтарывысты бузуп қағаннар. Чазыларывысты, арығларывысты өертэдіп қағаннар.

Бистің улусувус Чер-Суун қаһалаан. Ол чаадан көффей кишилер нянып келбэән. Ында сиң қан-төрөөн улусундан бір қум та чығып арта берген. Оларыңның аттарын уттуп болбас! Ол душ қуду кишилер оларыңға, чаада өлүртүп қалғаннарға, чаһығылығ даштарны турғузуп қағаннар.

Сен тэ оларыңны утпа!

1. Қандығ даштарны кишилер аалларда турғусқаннар?
2. Чү душ қуду кишилер бо даштарны турғусқаннар?
3. Қандығ өштүғлер бистің Чер-Суувусқа чаалачып келгеннэр?
4. Бистің Чер-Суувуста өштүғлер чү қылғаннар?

Марат Казей

Марат хойнундан гранаталарны ушта соп алғаш, хиңа салып қаған. Фашистэр чазы қуду қоштандыры чоруп чорааннар. Ырақшы нештар аьртында нюңус ла партизан бар болғанын билгеш, оларың һөме алып келгеннэр.

Марат автомады біле чычырадып дағжады берген. Ынъчаарда барақсанның оьһу төнэ берген!

Фашистэр билген чимэ дэғ. Мараттың чеьштынып олырған нешты оларың долғандыры чығлып келген. Мені дірииңе алыр дээш, һөме туьтувыдарлар дэп Марат биливіткен. Марат тура сунғаш, фашистэр уун гранатасын меьрһелевитті. Тыққа ыт, қышқы, фашисттың сооды дыңналған. Оол қаттэйи тура сунғаш, қышқырывытты:

– Че, келиңер! Че!

Марат иьһи гранатаны қолунда наьқ қылы туьтуп турған. Қағбаан. Гранаталары қолунда часты бергеннэр. Бір қаьш гитлершілер черге чуғлу берген.

Марат Казей герой болу берген. Ол аайында кишилернің сағычында аьрта берген.

Маруся

Шпион оныш кеьшкеш, қызыл шерифші форма кедіп алғаш, оруққа үнүп келген. Ында бичии қыс-уруғ ақаштап чораан. Уруғ ол кишәә чеьтіп келгеш, ақаштарының сыьпын таарып кеьсер доңдарақ тиләән. Доңдараан бергеш, ол уруғнуң адын эйттырған. Совет улустуң черлии өөрүньчүғ дэп дыңнаанын сақтып алғаш, оң қақырып, өөрүп, ырлээ берген.

– Қанъчааңаш мені танывас сен бе? – дэп, уруғ қаьйһяаш, иьһилени бергеш, эйттырған. – Мен Маруся мен, лейтенант Егоровтуң уруу. Ақаштарны ачамның қасқан орнуңа иттіп чору мен бо!

Уруғ ақаштарын таарып турда, қарақтарының суу аьһа берген.

Шпион доңдараан һармааныңа суп алғаш, чүнү тэ ыттавейн, қылаштап чории берген.

Заставаа нянып келгеш, Маруся соодаан:

– Қызыл шерифшәә дуча бердім. Адымын адап бәәриммә, оң оода сонур болған. Қаққырған, ырлаан болған.

Қыстың соодын дыңнааш, командир ачына берген. Дежурныйны қығырып һалғаш, ол «өөрүньчүғ» кишині чеьткеш тэьтірі бәәрі һалдырывытты.

Аьттығ шерифлер сунзу бергеннэр. Маруся қадыр һерикке үнүп келгеш, дүүн границада аьтқылачыышқынында өлүрткен атасының қасқан орнуңа ақаштарын салып қаған.

А. Гайдарның біле

Аһам

Мииң аһам армияда салдаттап туру. Оң пограничник. Төһфө тэ болсын, сооқта болсын, өьскен тэ чағзын, оң эштэри біле қаъты дүннэ дозорға үнэр. Амды бис аһавыстан письмо алған бис. Оң шыйадыры: «Службам оода эkkиді бардыры. Мендэн ыңғай сағышқа тұшпеңер. Аңшы, ибилерші болуп чорумда өөренген чүмем мээ тыққа тусалаэдыры службамға».

Бис тэьтірі соот аһабысқа шыйған бис: «Чашка салдаттап чыът, сағычыңда чобаба. Бис сені манап чыътыры бис».

1. Қандығ шеригдэ сиин аһаң салдаттап туру?
2. Аһаң армиядан сілерге письмоларын шыйадыры бе?
3. Оң соңғуу письмосында чүнү шыйывытқан?
4. Аһаңға тэьтірі соот қылы чүнү шыйывытқан сен?

Чыл һиресі

һире

Чыл он иъһи айлығ болыр чүме.
Декабрь, январь, февраль – қыъш һиресі.
Март, апрель, май – час һиресі.
Июнь, июль, август – чей һиресі.
Сентябрь, октябрь, ноябрь – күс һиресі.
Январьда биске няа чыл келір.
Январь, март, май, июль, август, октябрь,
декабрь үчөн бірәә һүннүғ айлар.
Апрель, июнь, сентябрь, ноябрь –
үчөн лә һүннүғ айлар.
Февраль аэ иъһән сеъһес һүннүғ ай болыр.
Ыньчаарда дөрт чыл болғаш, бечишкии чылда
февраль иъһән тоъһос һүннүғ болыр.
һүн саны иъһән дөрт шаастығ болыр.
Шаас саны аълтан минууталығ болыр.
Минуута саны аълан секундалығ болыр.

Қаъһин бо болдыры?

Сериин болдыры,
Чазылар күрүғ аъртадыры,
Өъскен һүчү чаадыры.
Қаъһин бо болдыры?
Чазыларда һыраа,
һемнэрдэ тоъш,
Қар һүчү чаадыры.
Қаъһин бо болдыры?
Қар эрип чору,
Чазы қөгерип чору,
һүн чылыдадыры.
Қаъһин бо болдыры?
һүн иъсидэдірі,
Қат быъһядыры,

Оол-ғыс дыштандыры.
Қаһин бо болдыры?

Час

Узун қығш доосту берді.

Бірәә һүн туьһусунда һенэттэ төдү чүме өьске болу берді. Қат түьһүк булуттарны қаһирып һалды. Оңнар дээрині бұьтүрү шуғлап қаған. һенэттэ черге буруңғүү өьскен чаа берді. Ол соң булуттар тарээ берді, һүн көстү берді, черні чылыдывытты.

Час болу бергенін эң бурун қара баьштығ шиичектэр биливйткеннэр. Оңнар буьтуқтан буьтуққа ээлгирәә уьһяңнап, неш чөьпрәәсінде қуьрт тилеп, өөрүньчүдү сыйттылааннар:

– Чээ-чээ-чиспық! Чээ-чээ-чиспық!

Тайға ээсі

Арығ чазысында чараш избуушка туру. Ол биче избуушканың трубасындан ыш булап туру. Ол избуушкада охотовед черлеп чыьтыры. Оң Сибирь тайғасын эккіді билип туру. Қар һинеэғин эндэвейн санаар.

Бір қада оңға гоорыттан аальчы келгеш, дэән:

– Қаньчааңаш өғдэ олуру сілер? Арығ оруу аьртында мен ділгинің изин көрген мен.

– Босы баьһай ділги. Сэһниғ эмес. Дальчыр буду балығлығ, сыьһа қаьққан. Қудуруу қыьсқа, саарсық қараа йоқ.

– Сілер қаньчап биливйткен сілер? – дэп, аальчы қаьһиявытқан.

Избуушка ээсі аальчысын таьштыға үндүргеш, ис көскүткен:

– Көрнэм бо! Үш будунуң изи иләә көстүп чыьтыры. Соңғуу дальчыр будунуң изи көстүркөзүлбес туру. Қудуруунуң изи чоқ. Қыьсқасындан ыңғай ындығ болдуру ийен. Унун өьске ділги мырнеэшқаның үдүн оң чарыында ла қазып чору. Дальчыр қараа көрбес болу берген – саарсық қараа соьғур ділги. Қар һинеэғин санап билиңер!

Шолбан-оол

Шолбан-оол чээн қырған-ачасы біле қаьты һойлар һарап турған. Беьрт оғлуңа қырған-ача чеш һурағанны қуйулға қылы берген. Ол қаьлпақ қулақтығ оода маьһалығ ақ һураған болған.

Шолбан-оол оозун Қаьлпақ-Қулақ дэп адап алған. Бір тура улустуң соодун дыңнаарға, Қаьлпақ-Қулақтың иьһесін қудуруқтуғ чип қаған дічи бергеннэр. Оң тура сунғаш, һурағаныңа баарында, оозу нюңусқаан бәә ғайнып турған. һурағанны туьтуп алырға, һураған эргектэрін чылғап туруп, эмер болған.

Шолбан-оол һурағанын қамнааш, ығлавытқан. Ону қырған-абасы қөрүвйткеш,

оңға чеш һурағаныҕ улуғ һойну туътуп бергеш:

– Моңны мыньчаалы эмзірт, оғлум! – дээн.

Шолбан-оол ол һойға һурағанын эмзіртіп турған. Ыньчааш, аьсырап алған.

Е. Марның біле

Қандығ чұьсүннэр бар болыр?

Чұьсүннэр чылығ азы сооқ болыр дэп художниктар соодандырылар. Чылығ чұьсүннэр – қызыл, кызыл-сарығ, сарығ. Сооқтар – қара-көк, қараңғы-көк, чырық-көк. Озы кечэә имирнің чұьсүнү. Арығға баарда, ыраққа көрнэм! Дээрі қыдыында арығның қара-көк шыйыы көстүдүрү. Ыньчаарда арығда суғ-көк нештар үнүп туру. Қаньчап ол шыйығ қара-көк болыр? Ону тынар чүме қара-көк қылған. Тынар чүме боду біле қандығ та чұьсүннүғ эмес. Ыньчалса та ол, апчы чылачы, өьске чүмелернің чұьсүнүн чымчадыр, оларыңға қараңғы-көк біле чырық-көктү қаьтып қаар.

Баһай чул? – Эккі чул?

Баһай чул? – Эккі чул?

Элдік чоққа қолум доңар –
Эчим чоққа һөңнүм доңар!
Беърт кишәә қузуқ һамаан –
Баьқ кишәә қузуқ иш!
Қаьлпақ чарты от чуду –
Баьқ эьпші аал чуду!
Дылы тыт кеьсер –
Қылыы қыр ачар!

Коля

Коля аттығ бір биче оол һүүү мыньча дэр болған:
– Бо миин яблогум!

– Бо миин аьтым!

– Бо миин машинам! Ойнаашқыннарым көьфей, төді миин!

А өөрү төдүсү дэңге ойнаар болған. Оларыңға оода өөрүнчүүғ, сонурһаньчығ болған. Коляның ойнаашқыннары көьфей тэ болса, оңға үдуньчүүғ болған.

Сілер, оол-ғыстар, қаньчап сақтыдыры сілер, қаньяңаш Коляа үдуньчүүғ болған?
Иьшти тодық – қаараа тотпас!

Аалдаарда

Бір қада Федя Мишаа аалдап келген. Келгеш, «Дорообо, эккі бе?» – дэеш, донун, бөьрһун илгәә илип қаан.

– Қандығ эккі оол, бо Федя! – дэән Мишаның қырған-абасы.

Мишаның өөндэ ойнааш, уруғлар Федяның өөңе барғаннар. Өғдэ Федя донун, бөьрһун стүүл һырыңа меьрһелеп қааш, қышқырған:

– Энэй, бо мен мен, Федя, Миша бле қаьты. Бистің доннарывысты илип қағнам!
– дэән.

Бичии оол

Бір бичии оол ойнап турғаш, улуғ сәңнігі айақты бузуп қаған. Қум та көрбәән.
Атасы келгеш, эйттырған:

– Айақты қум бусту?

Оол қоърһа-қоърһа соодаан:

– Мен.

Атасы:

– Шын соодааныңда, мен эккісінэйі бердім! – дәән

Л. Толстойнуң біле

Иъһи эш

Бір қада арығ қуду иъһи эш чоруп чораан. Оларыңға уьтуру һенэттэ иресаң үнүп келген. Эштэрнің бірәәсі дэзип, тыыраққа неш һырыңа үнэ берген. Иъһишкиисі дэзип болбаан. Оң олуқ ындақ черге чыьтыбытқан, өлген киши дэғ болуп. Иресаң қылаштап келгеш, ол чыьтқан оолны чыттап алған. Ону өлүғ дэп ол аайынша қаавытқаш, талыйған.

Ыньчаарда эчи неш һырындан түьһүп келген. Келгеш, қаққырып эйттырған:

– Че, иресаң сиинң қулааңға чүнү сымырады?

– «Баьһай ла киши ындығ болур, оьсалға душқан эштэрін қаавыдар», – дәән иресаң! – дэп уьтуру соодавытқан ол оол.

Л. Толстойнуң біле

Кишиниң аласы иьштін –
Аьттың қарасы таьштын!

Яблоня

Бір қырған ашняқ яблоня чеш нечын олуртқан. Мону керген кишилер дәәннэр:
– Чүге бо яблоня нечын үндүрериң һеректіғ сәә?! Ыньчаарда үр манаар сен, бірәә тэ яблога та чип қөрбес сен!

Қырған ашняқ уьтуру соодаан:

– Мен чип көрбедім эрсе, кишилер чиирлер. Мәә спасибо дичир.

Л. Толстойнуң біле

Беьрт киши ишти қолу бле қылыр –
Баьқ киши ишти дылы бле қылыр!

Бусқан стүүл

Коридорда стүүл турған. Турған ла турған. Ол стүүлгэ киши бір қада ла олырадыры. Петя чоруман ол стүүлнүн будун сып қаған. Қум та ону көрбәән.

Ынъаарда Петя сыъқан будун стүүлге чыъпшыры қағаш, стүүлнү олуқ чериңе турғузуп қаған. Қумға та чүнү тэ соодап бербәән. Боду көрдүрү, қум бусқан стүүлге олырар эмиш пе? Қум та олырбаан.

Үзүк саны Петя коридорда һарап турған, – бусқан стүүлге қум олырар эмиш пе?

Турайсы һүндүс Петя стүүл бусқан дэп уттувытқан. Боду біле ол стүүлге олурғаш, поолға чуғлуп туышкен.

В. Голявкинның біле

Дацы біле қысчық

Аня Мамедова аттығ биче казах қысчық ышқоолындан оода ырақта черлеп чыътқан. Ынъаарда оң қаъһин та соңнаваз болған.

Чаъс, кар чағса та, иъсиғ, сооқ болса та, Аня ышқоолға ээртэ тура сеъһес шааста келген болған.

Бір тура дағдан дөстүғ қара булут тұһнүп келген соң, қоърһуньчуғ улуғ қат қадыый берген. Ниңге нештарны ол қат черге чейтірі эген болған. Қумну та таыштыға үндүрбес ындығ күштүғ қат болған. Ышқоолда өөредіғ болбаан. һенэттэ ышқоолның манааччасы улуғ қат даачында уруғ ыыдын дыңнавытқан. Оң һірілсәөгэ үнүп сунғаш, Аняны көрүвүттү. Қысчық қоллары біле улуғ даш туытуп чораан, қат чуғбасын дәәш.

Р. Фраерманның біле

Баъқ киши сооқтан қоърһар –
Беэрт кишидэн сооқ қоърһар!

Баъһай қылғаны

Һүрәә һиинда һөөшкэниң биче оғлу чыътқан. Оңну ыът ээріп турған. һөөшкэниң оғлу қоъртқаш, һомуданьчыды мяа ғайнип олырған.

Ырақта эмес иъһи оол чү болыр дэп манап олырғаннар.

Бірәә қоърһыняқ солоопқайдан көргеш, тыыраққа үнүп сунду. Қоърһыняқ ыътты қаъһирыбытты. Ынъааңаш оолларға ачынып қышқырды:

– Қанъчааңаш нятпейндыры сілер?

– А бис чүнү тэ қылбаан бис! – дэп қаъһьяаннар ооллар.

– Бо ла баъһай! – дэп уытуру соодады қоърһыняқ.

В. Овсееваның біле

Қоллар чүге һеректігіл?

Петя қырған-ачасы біле чарылбас эштэр. Чүнү тэ соодачурлар.
Бір қада қырған-ачасы эйттырған:

- Кишилерге қоллары чүге һеректігіл, Петя?
- Мячик бле ойнаар! – дэп, Петя уьтуру соодаан.
- Унун ыңғай чүге һеректігіл?
- Қаъһиқ туьтар!
- Унун ыңғай?
- һемге таштар меьрһелээр!

Петя шынын няндыры соодаан. Ынчанса оң өьске кишилернің қолларын бодының қоллары біле дэңнэдіп турған.

Е. Пермьктың біле

Көрдүң эрсе, қаньчааңаш эйттырадыры сен?

Бірәә киши балық туьтуп чору. Оңға уьтуру өьске киши келгеш, эйттырадыры:

- Чүнү туьтуп чору сен?
- Неш туьтуп чору мен!
- Чү дэйідірі сен? Моң қандығ неш шээн? Сен балық туьтуп чору сен!
- А сен көрдүң эрсе, қаньчааңаш эйттырадыры сен?

Қусқун біле саасқан

Ала саасқан нештың буьтуктары қуду шурандылаарда, үзүк чоққа чычыр ғайнип турған. Қусқун ыттавейн олурған.

– Қаньчааңаш ыттавейн олуру сен, һудам? Мен сәә сооданып турумда, сен шынықпейн олуру сен шээн? – дэп саасқан эйттырған ам.

– Арай дэп шынығып олыры мен, һудуғыйым, – дэйідірі қусқун. – Қум ыньча көьфей соодандыры, сен чылачы, ол чиме көьфей һоорадыры, чоьһом!

Қас

Қас суғ қуду эйштип чоруда, мақтанып дэйідірі:

– Мен қандығ қаьһняньчығ қушқаш мен! Мен чер қуду сунуп чоруур мен! Суғ қуду эьштип чоруур мен! Дээрідэ уьһюп чоруур мен! Мендэн өьске ындығ қушқаш чоқ!

Ындығ мақтаньчақ соодун дыңнааш, дурунья оңға дэйідірі:

– Қыьсқа сағыштығ қушқаш сен, аамай! Шуруш чылачы эьштип чору сен шээн? Сарығ-аң чылачы сунуп чору сен шээн? Эьсір чылачы уьһюп чору сен шээн?

Ыньчаарда мақтаньчақ қас нятқаш, талыйған.

Лев біле мырнеэшқа

Бір қада лев утуп чыътарда, оңнун ақсыңа мырнеэшқа кіре берген. Лев оттунғаш, ону чиксеи берген.

Мырнеэшқа үптэп кіре берген:

– Мені чивейн харамсып көрүңер! Бір шағда мен тэ сәә дуза болыр мен!

– Сен мээ дуза болыр мен дээн сен бе? – дээш, шеф шоғлап қаққырғаш, ону ыдывытқан.

Ол соң бір қаъш һүн эъртэ берген соонда, аңшылар ол левты туътуп алғаш, нёон бағ бле нешқа чыъпшыры шарып қааннар.

Мырнеэшқа левтын арылаарын дыңнааш, сунуп келгеш, ол бағны үзе немиривіткен.

Лев боъштуна бээриндэ, мырнеэшқа оңға мыньча соодаан:

– Қаньчааңаш сен мені шоғлап қаққырған сен? Мен чараш та болса, дуза болыр чүме дэп көрдүң бе? – дээн.

Аннардан ынрай сооттар

Һодан

Ақ тоннуғ чараш һоданчық
Арығ шырғай қуду чораан.
Аһиқ чазаа шуравыдарға,
Ақ-Қол бесін аңа чейтпәән!

Мойнала

Мойналаның һүрәә иьштіндә көк арасында эніктәр бар болған. Бір қада Мойнала чоқтуруда, бичии уруғлар келгеннәр. Оларың эніктәрінің бірәәсін алғаш, өөңе киирі һалғаннар. Ол соң соол һырыңа салып қағаннар.

Мойнала келгеш, эніктәрінің бірәәсін тыһпаан, сыы ғайны берген. Ыньчалса та Мойнала эніінің қайда болғанын билип қаған. Соол һииңа келгеш, баьса сыы ғайны берген. Ол соң уруғлар энікті соол һырындан түһүргеш, Мойналаа тэйтирі берип қағаннар. Мойнала эніін қамнап ыьсырып алғаш, көк арасыңа чыьтар чериңе иттә берген.

Л. Толстойнуң біле

Һөөшкә біле таққыняқ

Бір таққыняқ он иьһи оол-ғыстығ болған. Он бірәә оол-ғызы авасы бле қаьты һүрәә иьштін қуду чораан. Бірәә оғлу һүчү таьштыға үнә бәәр болған.

Бір қада бо оғлу абасындан дэзип үнгеш, өғнүң һірілсәә чоғашқа келген. һірілсәә һырында һөөшкә һүн қарааңа чыннып чыьтқан болған. Оғлу дам чоғашқа келірге, һөөшкә ону арбақтап туьтувытқан. Таққыняқ оғлу сыйтқыра берген болған.

Ыньчаарда таққыняқ тыңнааш, таьштыға үнә сунған. Сунуп келгеш, һөөшкәә шураан. Таққыняқ һөөшкәні һаайы біле соьқтәә берген, дырбаа біле дырбәә берген, һанады біле қаьһа берген. Ыньчаарда һөөшкә туьтқан оғлун қаавытқаш, сунуп үнген. Боду біле тириғ аьртқан сағынғаш, өөрген.

Зоопаркада аңнарны эмнээрі

Зоопаркада аңнар аарыйи бээрдэ, оларыңға эм бердірілер. Иресаңға эм бээрдэ, ону мёд азы варенье иьштиңе қаьтып бээр. Обезьяннарны бір қаьш шааста иширтпес, эккіді суқсасын дээш. Ыньчаарда оңнар бааланбас болу бергеш, эмні суғ біле қаьты ише бээр.

Зоопаркада аңнарны эмнээр өө бар. Ында аңнарны мал эмшісі – ветеринар – эмнэйідірі. Обезьяннарға бірердэ киши эмшісін қығырып һалыр. Киши қолуңа өөреткен обезьянны эмнээрдэ чут эмес. Тигр аарыйи берсе, ону қаньчап эмнээр? Ыньчаарда меьһе чоққа болбас. Тигрны һөрээ чооғачаар клетка иьштиңе киірі сүрер. Тигр ындығ клетка иһштиңе кіреріндэ, клетка һөрээ чооғачааш, тигрны қыьсар. Клетканың һөрээңэ чыьһатқан тигр чааш болур.

М. Ильин, Е. Сегалның біле

һымысқалар

Аьһиқ чазының қыдыында һымысқа улуғ өө туру. Ону долғандыры һымысқалар сунуп һаймыр ғайныдыры. Нямдыы биче шыбықтар таьһип чору, өһскесі бүр, сіген таьһип чору. Бір чеьһе һымысқа биче буьтуқ сөдрүп чору. Ол буьтуқ испишкэндэн улуғ эмес. Ыньчалса та һымысқаа ол улуғ неш дэғ болдуру. һымысқалар ындығ биче шыбық, буьтуқ, бүр, күьсүрүм сөдрүп һалғаш, өө һырыңа үүп қаар. Ол соң һырыңа быьсаақ шыбық, буьтуқ, бүр қаар. Быьсаақ һырыңа шыбық, бүр, күьсүрүм...

Ынчап бары-тура һымысқа өө улғадып чору.

һымысқалар төдүсүн үғдэчип чаьсап турулар. Оларың баршаан өштүғлердэн үғдэчип қаьлһаланып чыьтырылар, быьсаақ үғдэчип аңнап чорулар. Турадан алы түннэ болғыша һымысқалар иштэніп чорулар.

Чей туьрһусунда һымысқалар қөьп эльдэмей қуьрт чиидірілер. Оларың арығны қуьрттан аьштап чорулар. Аан һымысқалар оода дузалығ чүмелер.

Чей доозы бээрдэ, сооқ болу бээрдэ, һымысқалар чимшевес болу бээрлер. Оңнар өөнүң аьлтындаакии үдүңге кіргеш, қыьш туьрһусуңа удый бээр.

1. һымысқалар өөн қаньчап чаьсап турулар?
2. һымысқалар қандығ дузалығ чүмелер?
3. Қыьш туьрһусунда һымысқалар қайда удуп чыьтырылар?

Арығ өөредіі

Тоду аңнар бодының оол-ғыстарын өөредіп турулар.

– Мен оол-ғыстарымын чылап өөредіп туру мен, – дээн чер балыы.

– Ньюс ла чылап пе? Босы аарға эмес! – дэйідірі ділги. – Мен оол-ғызымын қылаштап, сунуп, шурап өөредіп туру мен. Босы ниіңешке эмес!

– А мен бодымның оол-ғыстарымын қылаштап та, сунуп та, шурап та, уьһюп

та өөредіп туру мен! Қабһин бо төдүсү доозылыр, билбес мен, – дээн чаалдычып үьшпүл.

– Қоэқ-қоэқ! Бо қандығ өөредіі лээн! – дэп қоэққылавытты өдүрек. – Мен бодымның оол-ғыстарымын қылаштап та, сунуп та, шурап та, уьһюп та, эьштип тэ, шомап та өөредіп туру мен. Босы шыннап өөредіішкин боор!

Өъске-өъске улустун улегерлери

Үш аһалышқы *тоъфа улегер*

Шаанда шағ шаанда бірээ шөлдэ үш аһалышқы черлеп чыътқан. Ол аһалышқылар ной маллығ болған. Өшкү маллығ черлеп чыътқаннар. Улуғ аһасы Ньюмурһа-Баъш болған. Оъртаа аһасы Сиген-Чода болған. Эң биче дунмасы ныл-Боос болған.

Бірээ тура ол ныл-Боос эът паштап олырадыры. Өөрү гөрвөөндө, пыъшқан эът чивидэйн дөөш, улуғ эът баътырывыдэйн дөөндө, боъксу үстү берген.

Ыньчаарда көрүп қаавытқан Сиген-Чода:

– О-о-о! Қандый дэп қарыв өлү верді лээн бо?! Қандый баъққа оорлап чип олырар киши лээн бо?! – дөөш, қолу бле будун қаъһарда, буду төдү боътарээ берді. Олуқ ол оърттаа аһасы өлү берді.

Эң улуғ аһасы олырғанда, көрүп:

– Қандығ дэп өлүвіттіңер лэ! Қаньчаалы бердіңер?! – дөөш, баъһин дырбаанда, кеъсик-кеъсик эргөөңэ четьірі. Мээсіңэ кіре бергеннэр эргектэр. Пыъса чуғлуп барып тұшкен, өлү берді.

Ыньчааңаш, ол үш аһалышқы өлү берген дэр чүме. Ыньчаарда нойлар нямдыы аң болуп алғаш тайлыған. Өшкүлер шаары-қуду талыйған, – дічир улус. Тэъһе болуп алғаш талыйған. Унун бээрі тэъһе бар и аң өшкү, ной бар дэр чүме болчық. Нямдыы маллары ной болып, өшкү болып, шөл чердэ аърта берген, – дічир улус. Ыньчап қырған улус үлергерлеп олырар чүме болыр.

Бориіқа біле бостар *тоъфа улегер*

Бір шаанда бориіқа бостар біле черлаң чыътқан. Күс болы бөөрдө, бостар чылығ черге уһнюқсээ бергеннэр. Бориіқа бостар біле пыъсаақ уһнюқсээ берген. Ыньчаарда бостар дөөн:

– Сен уһнюп болбас сен! Сиің һерээн улуғ!

Бориіқа баъқсынғаш, ығлээ берген. Күнзеді ығлаарда, қараа қызыл болу берген, қыза бергеш. Оның соонда амдыға бориіқаның қараа қызыл болу берген. Бостар бориіқаны һарамзааш, түгүн узып берген. Бориіқа бостардан түк алғаш, қыъштап аърта берген.

Тоорғу біле улуғ-аң *тоџфа үлегер*

Бир қада тоорғу улуғ-аңға дээн:

– Қаэбыстың бистің түгүбүс көџфей?

– Миим түгүм көџфей! Сен биче сен, мен улуғ мен! – дээн улуғ-аң.

Ыньчаарда санээ бергеннэр. Санап-санап көөрдэ, тоорғунуң беш түк аъртық болған.

– Миим түгүм аъртық! – дээш, тоорғу чырыйи берген.

Ыньчаарда улуғ-аң ачынғаш, тоорғунуң қудуруун чире баъсывытқан. Унун бээрі тоорғунуң қудуруу чоқ.

Һөөрүк біле иресаң *тоџфа үлегер*

Һөөрүк қығшқа қусукту орулап алған. Бір қада шаанда иресаң һөөрүктүң орысын тығпқан. Ол орысында иъһи барба қусуқ болған. Иресаң чээш, беъртке өөрген.

Өөргеш, һөөрүктүң оорһасын оърта тырғақтары бле часытқаш, мақтаан:

– Беърт сен, эккі сен! Қусуқту ыньчап орулап тур! – дэп.

Онын бээрі һөөрүктүң оорһасында иресаңның қолының изи аъртып қаған.

Эр өъшкү біле иресаң *чооду үлегер*

Бір қада оруқша эр өъшкү қылаштап чораан. Оңға һенэттэ иресаң дучуп келген. Эр өъшкү қоърһа бергеш, тура түъшкен.

Иресаң эйттырған:

– Баъһиңда иъһи адыр чүңүл?

Эр өшкү:

– Ирей, бөрү шиштэп чиир селемем бо! – дээн.

– Ақсыңда һалаңнап туру чүңүл? – дэп эйттырған.

– Ирей, бөрү эътін чээш, ақсым чодар миим пылаадым бо! – дээш, һииндаакии чалым һайаны миисы бле шеньчарда, иресаң қоъртқаш, дэзе берген.

Мырнеэшқа біле иби *якут үлегер*

Бір қада мырнеэшқа дээн ибэә:

– Чештынып ойнаалы!

– Ойнаалы! Мен бурун чештынэйн! – дээн иби.

Иби, барып, чештына берді. Мырнеэшқа ділейі берді. Ділеп, ділеп, тыбытты. һаақтар һиинча чештіп келгеш, көрүвүттү – төдү һаақтар қаттан чимшеп туру. Нюңус ла иъһи һаақ чимшевейндірі. Ынаары сунуп көөрдэ, иби бо чештынып чыътыры.

– Мен сені тыбыттым! – дээн мырнеэшқа. – Ам мен чештынэйн!

Мырнеэшқа чештынывытты. Иби діләән, діләән, тып болбаан. Тыппаан. Амдыға ділеп чору иби мырнеэшқаны, чир чыттап.

Ирезаң – ибилерші *чукча үлегер*

Бір қада ирезаң ибилершәә келгеш, дәән:

– Чиир чүмені ділеп, төдү тайға қуду кезеліп чорудум. Шыладым. Ибилерші болықсаэ бердім!

– Ибилершінің ичи аар иш. Мону билип тур, – дәән киши.

– Қаньчааңаш аар болыр? Сен һүчү дөң һырында тамыһы тыъртып олуру сен!

– Че! Ындығ болса, сен һарап тур ибилерін, мен өөмме нянып баар мен. һүн баъта баарда, ибилеривисти сүрүп һалыр сен!

Ыньчап ирезаң ибилерші болы берді. Шалаа болғаш кечелейі берді. Ирезаң ибилерін бөлүп чоруда, ибилері баршада тарээ берділер. Ибидән ибәә сунган ирезаң, бөлүп болваан. Аан ибилерін сүрүп һалбаан. Ибилершәә нюңусқаан келген:

– Ибилерні һалып болваан мен! Ибилерің ыңғай-бәәрі тарап талыйғаннар! – дәән.

– Баъһай ибилерші сен! – дәән киши. – Ам түннэ болваанда, мен тарээ берген ибилеримін ділеп чоруур истіғ мен!

Ыньчааңаш ирезаң ибилерші болбаан. Ам ибилершіні көргечик, нядып талыйар.

Һоданнар ділгині қанъчап қоърһудувытқаннар *орус үлегер*

Бир арығ иьштіндэ ділги черлеп чыътқан. Оң һоданнарға тыш бербәән болған. Бір қада қырған һодан соодаан:

– Че, дуңмалар! Биъс көъфей бис, ділги нюңусқаан! Қаньчааңаш бис оңдан ыньча тыққа қоърһуп турар бис? Оңун ам қоърһудар һеректіғ!

Һоданнар шырғай иьштінде чештына бергеш, манап чыътқаннар. Ам ділги келчик! Ыньчаарда көъфей һоданнар бірәә ыыт біле:

– Чории бер мындан, Ділги! – дэп қоърһуньчуду қышқырывыттылар.

Ділги қоъртқаш: «Мындығ дыққа ыыттығ қандығ қоърһуньчуғ чүме ләән бо?!» – дәәш, дэзивіткен. Унун бәәрі ол арығға ділги келбес болы берген.

Шыбар таққыняқ *орус үлегер*

Қырғаннар ашняқ біле қоърһыняқ черлеп чыътқаннар. Оларың шыбар таққыняқтығ болған.

Бір қада шыбар таққыняқ ольшаңға эмес, аьлтан нюмурһа нюмурһалаан. Қырған ашняқ қаъққан, қаъққан – нюмурһа чурулбаан. Қырған қоърһыняқ қаъққан, қаъққан – быъсаақ чуурулбаан. Мырнеэшқа сунуп чораанда, қудуруу бле дәәвіткен. Нюмурһасы чуулғаш, чуурлу берген.

Қырған ашняқ, қоърһыняқ, ығлачы бергеннэр.

Шыбар таққыняқ қуққы ғайнып соодаан:

– Ығлава, қырған-ачам! Ығлава, қырған-абам! Мен слерге аьлтан эмес, ольшаңға нюмурһа нюмурһалаар мен!

Төдүсүндэн чү эккі? *орус үлегер*

Бир хүрээ иштіндэ һөөшкэ біле ыт черлеп чытқаннар. Оларың бір қада мельчечи бергеннэр, дэлеһейдэ төдүсүндэн чү эккі эмиш дэп. һөөшкэ:

– Тодүсүндэн эккі сүт бле мырнеэшқа! – дээн.

Ыт:

– Чоқ! Төдүсүндэн сооқ эккі! – дээн.

Мельчешкен, мельчешкен, эр тақзыняққа барғаннар. Келгеш, эйттырадырылар:

– Эр тақзыняқ! Соодап бернэм биске, дэлеһейдэ төдүсүндэн чү эккі чиме?

Эр тақзыняқ дэйдірі:

– Дэлеһейдэ төдүсүндэн овёот бле хүрүппэа эккі!

Ынчаарда һөөшкэ бле ыт эр өшкүдэн эйттыраалы дэп чорааннар. Оларың эр өшкэа келгеш, эйттырадырылар:

– Эр өшкү! Соодап бернэм биске, дэлеһейдэ төдүсүндэн чү эккі эмиш?

Эр өшкү дэйдірі:

– Дэлеһейдэ төдүсүндэн эккі чеш көк! Ол ындығ амтаннығ!

Ынчаарда һөөшкэ бле ыт дэлеһейдэ төдүсүндэн чү эккі эмиш дэп эйттырыын чарып болбааннар.

Қат біле һүн *орус үлегер*

Бір қада һүн біле қараңғаарыкии ачыньчақ Қат мельчешкеннэр, оларыңдан қум күштүғ эмиш дэп.

Оруқша айан киши чораан.

– Бо айан кишидэн донын қум бурун сыбыра сов алыр, – дэйдірі Қат, – ол күштүғ боор.

Ынча дэеш, қара күчү біле қадыйы берген. Қат дам күштүғе қадыйы бэарда, айан киши дам тыққа донуңға шуғланып алған. Қат ачынып турған, ол барақсан һырыңа өскен, қар чағзывытқан болса та, чүнү тэ қылып болбаан.

Ынчаарда һүн, чырывытқаш, булут аъртындан үнген. Черні, чер бле қаъты ол кишині чылыдывытқан, қурудувытқан. Киши иьсірінгеш, боды біле доныш уьштуп қаған. Оң донын дүргеш, тэърһілеп алған.

– Көрдүң бе сен? – дээн эккі һүн ачыньчақ Қатқа. – Часқыдыы біле, эккісі біле көъфей қылып болыр.

Һүн біле челәаш *орус үлегер*

Бір қада чээн, кеьсек өскен чааш, эьрткен соонда, дээрэа өьске-өьске чеді бодуғлуғ челәаш үнэ берген. Киши болған на ону эптиғ, чарағлығ дэп эккісінэйі көрдүрү. Ынчаарда челәаш һээрһааш, бодын һүндэн чарағлығ мен дэп мақтаны берген.

Һүн ындығ соот тыңнааш:

– Сен эптиғ сен, чарағлығ сен, моң шын! Ыньчалса та мен чоққа челәәш болбас!
– дәән.

Ыньчаарда челәәш қаққырадыры, дам дыққа мақтандыры. Ыньчаарда һүн ачынғаш, булут аьртыңа чеһштына берген. Олуқ тушта челәәш чоқ болу берген.